

Dilnavoz Abduraximova

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

O'XSHATISHLAR – LINGVOMADANIY BIRLIK SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada lingvomadaniy birlik hisoblangan o‘xshatishlar milliy ruh ifodasi sifatida tahlil etiladi. Guljamol Asqarova she‘rlari orqali o‘xshatishning to‘rt unsuri hamda ularni hosil qiluvchi vositalar ochib berilgan. O‘xshatishlar obrazli tasavvur orqali yuzaga kelishi, ikki turli bo‘lishi, biri muallif o‘xshatishlari bolsa, ikkinchisi turg‘un o‘xshatishlar ekanligi ta‘kidlangan.

Kalit so‘zlar: qiyos, poetik figura, turg‘un o‘xshatish.

Dilnavoz Abdurakhimova

Master's student at Fergana State University

SIMILES AS A LINGUISTIC AND CULTURAL UNIT

Annotation: In these articles, similes, which are considered linguistic and cultural units, are analyzed as an expression of the national spirit. The direct use of similes through the poems of Guljamol Askarova is emphasized. Similes are a combination of figurative imagination, and it is emphasized that they are of two types, one is the author's similes, the other is stable similes.

Keywords: simile, poetic figure, stable simile.

Insonlarning dunyoni anglashlarida o‘xshatishlarning o‘rni juda muhim hisoblanadi. Ikkita predmetni yoki inson tafakkurida hosil bo‘lgan tushunchani bir-biriga tamoman o‘xshash yoki bir-biridan farq qiluvchi jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash bu olamni bilishning eng faol tarqalgan usullaridan biri sifatida inson faoliyatining barcha jabhalarida foydalaniladi va til orqali ifoda etiladi. Qiyoslash vositasida bilingan narsa-xususiyat, bilinmagan narsa-xususiyatni osonlik bilan anglash imkoniyatini beradi. Masalan toshning qattiqligi bilingan xususiyat bo‘lsa, endi boshqa narsalarning shu xususiyati toshga qiyosan (toshdan qattiq) yoki toshga o‘xshatish orqali (toshday qattiq) osonlik bilan idrok etilaverishi mumkin.”¹

¹ Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Toshkent: Mumtoz so‘z. 2017. 160-bet.

N.Mahmudov shunday deydi: Tilshunoslikda qiyosning ikki turi farqlanadi. Agar ikki predmet yoki tushuncha ular o'rtasidagi farqni ko'rsatish maqsadida qiyoslangan bo'lsa, sof qiyosiy konstruksiya shakllanadi (masalan, yer toshdan qattiq), qiyoslash o'xshatish maqsadini ko'zda tutganda esa o'xshatish konstruksiyasi shakllanadi (masalan, yer toshday qattiq). Eramizdan oldingi IV asr Panini grammatikasidan boshlab qadimgi hind poetik-grammatik traktatlarida o'xshatishlar poetik figura sifatida o'rganilgan va uning doimiy to'rt unsuridan tarkib topishi ta'kidlangan: 1) o'xshatiladigan narsa yoki subyekt; 2) unga o'xshash bo'luvchi narsa yoki obyekt; 3) o'xshatish belgisi yoki o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning formal ko'rsatkichi. O'zbek tilida ham, boshqa barcha tillarda bo'lgani kabi o'xshatishlar to'rt unsurli bo'ladi: o'xshatish subyekt, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatish ko'rsatkichi.² O'xshatishlar obrazli o'ylash orqali yuzaga keladi. O'xshatishlar ikkiga bo'linadi. Biri muallif o'xshatishlari bo'lsa, ikkinchisi turg'un o'xshatishlardir. Muallif o'xshatishlari o'zining kutilmaganligi, originalligi bilan ajralib turadi. Turg'un o'xshatishlar esa, asosan, bir qolipga tushib qolgan bo'lib, u ijodkorlar tomonidan o'z asarlarida qalamga olinsa-da, vaqtlar o'tib til egalarining hayotida qo'llanilib, doimiy ifodalar sifatida qotib qolib, xalq ichida aynan o'zi beradigan ma'noda qo'llanilaveradi. Eng asosiysi ular tayyor birliklar sifatida ishlatiladi. Ularga tulkiday ayyor, qo'yday yuvosh, zahari chayonday, itday sadoqatli, cho'chqaday nafsi buzuq an'anaviy o'xshatishlari kiradi.

Tilimizda o'xshatish hosil qiluvchi leksik va grammatik va hatto sintaktik vositalar bor. Leksik vositalarga kabi, singari, qadar, yanglig', bamisoli, bamisli, misoli, monand, misli, xuddi, go'yo, naq, teng, o'xshatmoq, ayni, o'zi kiradigan bo'lsa, grammatik vositalarga -dek, -day, -dag', -dayin, -dan, -dir, -noma, -simon, --ona, -li, -cha, (-larcha, -chalik, -chasiga), sintaktik vositalarga izohlovchi-izohlanmish munosabatli qurilmalar kiradi.

Xalqlarning tiynati va tabiati, uning ruhiyati va mentalligi tildagi birliklar bo'lmish obrazli so'z, metafora, o'xshatishlarda ifodalaniladi. Chunki bunday

² Махмудов. Тил тилсими тадқиқи. – Toshkent: Mumtoz so'z. 2017. 161-bet.

obrazli ifodalar xalqning obrazli nigohi, idroki va tafakkuri orqali yuzaga chiqadi. Lingvokulturologik jihatdan o'xshatishlarning aynan turg'unlashgan ko'rinishlari asosiy obyekt bo'ladi. Chunki V.Maslova aytganiday: Turg'un o'xshatishlar milliy ong jumbog'ini yechishga yordam beradigan yorqin obrazli vositalardan biri hisoblanadi va dunyoni o'ziga xos, milliy tarzda ko'rish uning o'xshatish semantikasida aks etadi.

Turg'un o'xshatishlar tarkibida o'xshatish obrazi, ya'ni o'xshatish etaloni muhim hisoblanadi. Bu unsur o'xshatishning markazini, mag'zini tashkil qilib, boshqa unsurlar (o'xshatish subyekti, o'xshatish asosi) ayni shu etalon atrofida birlashadi. Unda lingvokulturologiyada eng muhim bo'lgan xalqning dunyoni ko'rishi va milliy-konnotativ ma'lumotlari shu etalonda aks ettiriladi.

O'zbek xalqi qo'rqqoqlik obrazini quyonda ko'rsa, hech nimadan qo'rqmaydigan hayvon sifatida sherni tasavvur qiladi. Quyidagi she'rda ham har ikkala hayvon zidlantirilib ulardagi xarakterlar insonlarga ko'chirilmog'da.

Nomimni sotmasdi olg'irlar,
Poyimda qolardi tog', qirlar.
Quyondek qochardi qashqirlar,
O'zimni sher tutib olsaydim.

(Agarda)

Mazkur misralar o'zbek poetik tafakkurida keng qo'llanadigan hayvonot va tabiat obrazlari orqali shaxsiy izzat, kuch, jasorat va ijtimoiy mavqe masalalarini ifodalaydi. Matnda "nom", "olg'ir", "tog', qir", "quyon", "qashqir", "sher" kabi birliklar lingvokulturologik jihatdan muhim ramziy ma'nolarni o'zida mujassam etadi.

Birinchi misrada "Nomimni sotmasdi olg'irlar" birikmasi uchraydi. O'zbek tilida "nom" tushunchasi shaxsning obro'si, sha'ni, qadr-qimmatini va ijtimoiy mavqeini anglatadi. "Nom sotmoq" iborasi esa insonning obro'siga putur yetkazish, uni arzonlashtirish ma'nosida qo'llanadi. Bu misrada "olg'irlar" so'zi o'g'rilar yoki yirtqichlar ma'nosida kelib, metaforik tarzda dushmanlar,

hasadgo‘ylar yoki zarar yetkazuvchi kishilarni anglatadi. Demak, shoir agar kuchli bo‘lganida, hech kim uning obro‘sigga tajovuz qila olmasligini ta’kidlaydi. Bu o‘zbek mentalitetida obro‘ va sha’n tushunchasining muhim ijtimoiy qadriyat ekanini ko‘rsatadi.

Ikkinchi misrada “Poyimda qolardi tog‘, qirlar” ifodasi qo‘llangan. Tog‘ va qir obrazlari o‘zbek poetikasida ulug‘lik, kenglik, qudrat va erkinlik ramzi sifatida talqin qilinadi. “Poyimda qolmoq” iborasi esa hukmronlik, ustunlik va qudratni anglatadi. Bu metafora orqali shoir kuchli shaxs oldida hatto buyuk to‘siqlar ham yengil ko‘rinishini ifodalaydi. Lingvokulturologik jihatdan bu tasvir turkiy xalqlar tafakkurida tog‘ning ulug‘lik va bardoshlilik timsoli sifatida qaralishi bilan bog‘liq.

Uchinchi misrada “Quyonday qochardi qashqirlar” tasviri beriladi. Quyon o‘zbek tilida qo‘rqoqlik va tez qochish bilan bog‘langan obrazdir. Aksincha, qashqir odatda yirtqichlik, xavf va kuch timsoli sifatida talqin qilinadi. Bu misrada odatiy rollar almashgan: odatda quyon qochadi, qashqir quvadi. Shoir esa kuchli bo‘lganida qashqirlar ham quyonday qochishini tasvirlaydi. Bu usul poetik antiteza va mubolag‘a orqali kuch va ustunlik g‘oyasini yanada kuchaytiradi.

So‘nggi misrada “O‘zimni sher tutib olsaydim” iborasi markaziy xulosa sifatida keladi. O‘zbek lingvokulturologiyasida sher obrazi jasorat, mardlik, qo‘rqmaslik va hukmronlik timsolidir. “O‘zini sher tutmoq” iborasi o‘ziga ishonchli, qat’iyatli va jasur bo‘lish ma’nosini anglatadi. Demak, barcha oldingi misralar shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchi yetishmaganligi yoki jasoratni to‘liq namoyon eta olmaganligi sababli imkoniyatlar boy berilganini anglatadi.

Umuman olganda, mazkur misralar o‘zbek lingvokulturologiyasida muhim o‘rin tutuvchi sha’n va obro‘, jasorat, kuch va ijtimoiy mavqe konseptlarini hayvonot va tabiat obrazlari orqali ifodalaydi. Quyon, qashqir va sher obrazlari orqali qo‘rqoqlik, xavf va jasorat qarama-qarshiligi beriladi. Tog‘ va qir tasviri esa qudrat va yengilmaslik g‘oyasini kuchaytiradi. She’r o‘zbek madaniyatidagi ideal shaxs timsoli — o‘ziga ishongan, jasur va obro‘sini himoya qila oladigan inson obrazini poetik shaklda ifodalaydi.

Kaftimdagi qumdek barmoqlarim orasidan to‘kilib ketdi umrim,
Kuzgi xazonlardek sarg‘ayib, shamollarda sovrildi baxtim,
Birovning eshigiga adashib borib qolgan it kabi haydaldi sevgi.

Misralarda inson umrining o‘tkinchiligi, baxt va muhabbatning yo‘qolishi tabiat va maishiy tajribaga xos obrazlar orqali ifodalanadi. She’rda qum, kuz, xazon, shamol, eshik, it kabi birliklar lingvokulturologik jihatdan muhim ramziy ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Ushbu obrazlar o‘zbek xalqining vaqt, baxt va muhabbat haqidagi tasavvurlari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi.

Birinchi misrada “Kaftimdagi qumdek barmoqlarim orasidan to‘kilib ketdi umr” ifodasi qo‘llangan. Qum obrazining tanlanishi bejiz emas. O‘zbek tilida qum vaqtning tez o‘tishi va qo‘lga sig‘maslik ramzi sifatida ishlatiladi. Qumni kaftda ushlab turib bo‘lmasligi inson umrining ham ushlab turib bo‘lmas, tez o‘tuvchi hodisa ekanini anglatadi. “Barmoqlar orasidan to‘kilib ketmoq” birikmasi esa imkoniyatning qo‘ldan chiqib ketishini bildiradi. Lingvokulturologik jihatdan bu tasvir insonning umrni qadrlash haqidagi xalqona tasavvurlari bilan uyg‘unlashadi.

Ikkinchi misrada “Kuzgi xazonlardek sarg‘ayib, shamollarda sovrildi baxtim” deyiladi. O‘zbek poetik tafakkurida kuz fasli ko‘pincha qarish, so‘nish va yakun ramzi sifatida talqin qilinadi. Xazon esa daraxt barglarining to‘kilishi orqali umrning poyoniga yaqinlashish yoki quvonchlarning tugashini anglatadi. “Sarg‘ayish” rang ramziyati orqali so‘nish, kuchsizlanish va qayg‘u ifodalanadi. Shamol obrazi esa beqarorlik, taqdirning o‘zgaruvchanligi va inson irodasidan tashqaridagi kuchlarni anglatadi. Baxtning shamolda sovrilishi inson orzularining mustahkam emasligi haqidagi milliy poetik qarashlarni aks ettiradi.

Uchinchi misrada “Birovning eshigiga adashib borib qolgan it kabi haydaldi sevgi” iborasi ishlatilgan. O‘zbek madaniyatida “eshik” tushunchasi uy, panoh, o‘z makoni ramzi sifatida muhim ahamiyatga ega. Eshikdan haydash esa rad etish, qabul qilmaslik va begonalashtirish ma’nolarini anglatadi. It obrazi esa xalqona nutqda ko‘pincha xorlik, bepanohlik va rahm-shafqatga muhtojlik timsoli sifatida qo‘llanadi. Sevgi itga qiyoslanishi kuchli emotsional metafora bo‘lib, muhabbatning qadrsizlanishi va rad etilishini ifodalaydi. Bu tasvir insoniy

tuyg'ularning jamiyatda qadrlanmasligi yoki javobsiz qolishi haqidagi og'riqli kechinmani kuchaytiradi.

Umuman olganda, mazkur misralar o'zbek lingvokulturologiyasida muhim o'rin tutuvchi vaqtning o'tkinchiligi, baxtning beqarorligi va muhabbatning qadrsizlanishi kabi konseptlarni tabiat va kundalik hayotga xos obrazlar orqali ifodalaydi. Qum vaqtni, kuz va xazon hayotning so'nishini, shamol taqdirning beqarorligini, eshik va it esa rad etilish va bepanohlikni anglatadi. Shu tariqa she'r inson hayotining fojeaviy va o'tkinchi mohiyatini milliy madaniyatga xos poetik vositalar orqali yoritadi.

Xulosa

O'xshatishlar lingvokulturologiyada tilning lingvomadaniy boyligi sifatida e'tirof etiladi. Chunki madaniy birlik bo'lgan o'xshatishlar o'sha etnosga xos bo'lgan mentallikni aks ettiradi.

She'riyatda shoir ichki ruhiyatini ochishda, uning tashqi olamni qay yo'sinda ifodalashini ko'rsatishda ham o'xshatishlar muhim hisoblanadi. Lingvokulturologik jihatdan olib qaraganda shoirning tanlagan so'zi nimani ifodalashga xizmat qilishi, nimaga o'xshatilayotganligi, unda qanday o'xshatish hosil qiluvchi vositalar ishtirok etayotganligi muhim hisoblanadi.

Shoirilar she'rlar orqali gaplashganda so'zlarida, o'xshatishlarida o'zi yashayotgan muhitning ta'siri sezilib turadi. She'rlarda milliy ruhning aks etishi, uning ta'sirchanligini oshirib qolmasdan, shoirning millatga bo'lgan mehrini ham ifodalaydi. Guljamol Asqarova she'rlarida ona tilining keng imkoniyatlaridan foydalanilib, xalq tilida qo'llanilib kelayotgan milliylik ufurib turgan so'zlar keng qo'llanilganligi shoiraning misralari misolida tadqiq etildi va ko'rsatib berildi.

Milliylik, har bir xalqning yashash sharoiti, an'ana va marosimlari shu xalqning tarixiy kelib chiqishi davomida shakllanib, shu xalqqa mansub bo'lgan milliy belgi va xususiyatlarining muhim jihatlarini o'z ichiga oladi. Turmushning an'analari va ijtimoiy hayotning bir qismi bo'lgan ust-bosh, urf-odat, milliy oziq-ovqatlarda shu xalqning qaysidir ma'noda o'zligi aks etadi.

Shoirlarning ijodida milliy qadriyatlar, urf-odatlarni ifodalovchi so'z va iboralarning qo'llanilganligi, ma'lum bir tarixiy voqealar, xalq ruhiyatida sodir bo'layotgan o'zgarishlar va hatto milliy qahramonlarning nomlarini keltirilishi ham milliy kaloritni aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 2012. №5.
2. Mahmudov N. O‘xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 3. – B. 19-24.
3. Мўминова А. Лингвокультурологиянинг замонавий тилшуносликдаги ўрни хусусида. Ўзбекистонда хорижий тиллар. №4.2014.
4. Fayzullaeva R. Yo‘llar yiroq, ko‘ngillar yaqin // Tarjima san’ati (maqolalar to‘plami). – Toshkent. 1973. –257 б .
5. Xalimova M. T. Olam milliy lisoniy manzarasi tasvirida til va madaniyat mushtarakligi. Academic research in educational sciences. 2021. www.ares.uz.
6. Shayxislamov N. Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi va uning...Academic Research in Educational sciences. Vol.1. №2,2020.

Internet saytlari:

1. <http://www.edu.uz>.
2. <http://google.uz>.
3. <https://uz.m.wikipedia.org>.